

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
June / Haziran 2020, 24 (1): 497-518

Erken Dönem Tefsirlerinde Otantiklik Problemi ve Müellif-Eser İlişkisi

Authenticity Problem in Early Interpretations and Author-Work Relationship

Süleyman Kaya

Doç. Dr. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı
Associate Professor Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology
Department of Tafsir
Bolu / Turkey
suleymankaya@ibu.edu.tr orcid.org/0000-0003-3412-3570

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 17 February / Şubat 2020

Accepted / Kabul Tarihi: 24 April / Nisan 2020

Published / Yayın Tarihi: 15 June / Haziran 2020

Pub Date Season / Yayın Sezonu: June / Haziran

Volume / Cilt: 24 Issue / Sayı: 1 Pages / Sayfa: 497-518

Cite as / Atıf: Kaya, Süleyman. "Erken Dönem Tefsirlerinde Otantiklik Problemi ve Müellif-Eser İlişkisi [*Authenticity Problem in Early Interpretations and Author-Work Relationship*]". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal 24/1 (Haziran 2020), 497-518.
<https://doi.org/10.18505/cuid.688217>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Authenticity Problem in Early Interpretations and Author-Work Relationship

Abstract: Early period (h. I-III) works are the most basic data sources in tafsir studies. However, the related works were shaped within the conditions of the period. In this process, the literacy and schooling rate is low. It is not easy to obtain sufficient writing materials. For this reason, the information was initially transferred as a verbal, some of the original material that has been written has not survived. The information, which is usually narrated and sometimes written, can be learned through the written copies of the next dates. However, there are serious time intervals between the author and the manuscript copies. This time period has led to some problems. There are such works that the author is controversial. There is such information that it is obvious that it was added later. Although some works belonging to the period were compiled from the sources of the following centuries, they were printed under the name of some people who lived in the early period, as if they gave the impression of author copy. Each of these matters has the quality to affect the nature of the information to be used as reference and the perception to be created on it. The relation of the subject with the interpretation of the Qur'an and the fact that it is binding has a special importance, therefore, it requires knowing the formation stages of the reference source, especially in the commentary of tafsir. In the article, the author-work relation in early tafsir works has been tried to be processed on a sufficient number of examples with their respective dimensions.

Summary: Early works in tafsir studies are the most basic data sources. However, the related works were shaped within the conditions of the period. The data at the beginning were verbally transmitted, but some original material that has been written has not survived until nowadays. Therefore, the information about tafsir are derived from the mainly Buhkari (d. 256/870), Muslim (d. 261/875), Tirmidhi (d. 279/892), Nasai (d. 303/915) which have tafsir contents, and encyclopedic sources which have been contended narrations such as Tabari (d. 310/923) and Ibn Abi Hatim (d. 327/938).

Some later dated work/s belonged to people who lived in the early period also contribute to this accumulation. However, in scientific studies it is necessary to pay attention to the harmony or difference between the author manuscripts and copies which have been survived. Because the limited possibilities of the period, the time interval between the author and the writing copy, the corrosion that occurred in the texts over time, the capacity or thought the scribe has caused the addition and reduction of the original copy of the text. Although it is rare, it is also possible to attribute the work to a well-known person of the period in order to gain the reputation of the views in the work.

In this regard, the article first draws attention to the time difference between the author and the copies that have survived to the present day. Accordingly, it was emphasized that there may be works with controversial belonging to the author. Because, it may be that the names of those who expand, explain or shorten the work with additions are given as the author's name.

It is shown with examples that additions to the work could be made in the time interval between the author and the manuscript that has survived to the present day. However, sometimes the difference between copies can be based on many reasons, from the ignorance of the obscene to its forgetfulness and even deliberate replacement.

Even in the hadith narrations that attribute special importance to its narration, it is quite possible that the additions were made intentionally or unknowingly, even after the transition to the written period.

However, this study was carried out only on tafsir works. Because even the sampling on a limited number of tafsir works pushes the limits of the article.

In the study, the original texts of the selected works as samples such as Ibn 'Abbās, al-Farrā', Abū 'Ubayda, etc. were reviewed, and the master's and doctorate studies on the relevant works and the period, especially their editorial evaluations, were tried to be examined as much as possible. In the evaluations, the classical period sources such as Ibnu-Nadīm, Tha'labi

and Ibn Khallikān, where tafsīr works were subject, as well as the Ottoman period like Edirnevī; Modern era works such as Brockelman and Sezgin were used. Books, articles and encyclopedia articles evaluating the manuscripts were also used.

The study revealed that when the early tafsīr references were given, the author-copy relationship should be taken into consideration. Because, although some names are mentioned as mufassīr in the sources, it is controversial whether some of them convert the relevant information into written form. Because the period of the compilation is started in the period of tâbiûn in its earliest form. It is understood that even though the writing is partially activated, the tendency to convey information by narration continues from the examples given.

The fact that no original work of the period reaches the present day, there is a serious time gap between the oldest manuscripts carrying the relevant information to the present day and its authors raises the issue of the reliability of the information. This is an issue to be considered in research and updating of information. Because it was seen that some information was difficult to determine the author. In addition, it has been understood that there may be additions afterwards besides the possibility of missing or misreported information due to various factors during the transfer. The fact that narration analysis has not been done properly in the context of the tafsīr science can lead to wrong conclusions in some works, if the possibility of reaching the information added later has not been taken into consideration.

In addition, creating author copies from manuscripts is a challenging process with some difficulties in itself. No matter how fastidious it is shown, it should not be forgotten that the work is compiled from manuscripts, it should be known that errors may occur despite the maximum sensitivity.

It is another point to consider that some information should be associated with the author and turned into a book based on the narrations in the sources of the next period. It should not be forgotten that some works were created by collecting the narrations of the next period. When the process in its formation is not taken into account, there is a possibility that the relevant information creates an early perception of false perception, as well as the belief that it expresses correct and precise information in all aspects due to its connection with the sacred. It is obvious that there is a difference between the original information from the author's pen and the quality and knowledge value of the information collected by claiming belonging to the author from later works. It is necessary to pay attention to this difference in information transfer.

Therefore, during the investigation of the envoy, whose main task is to determine the will of Allah, he has to take into account the mentioned features of the early works. Reliable knowledge transfer and correct religion perception can only be achieved with this care.

Keywords: Tafsīr, Early Period, Author, Manuscript, Qur'ān.

Erken Dönem Tefsirlerinde Otantiklik Problemi ve Müellif-Eser İlişkisi

Öz: Erken dönem (h. I-III) eserleri, tefsir çalışmalarında en temel veri kaynaklarıdır. Ancak ilgili eserler dönemin şartları içerisinde şekillenmiştir. Bu süreçte okuma-yazma ve okulaşma oranı düşüktür. Yeterli oranda yazı malzemesi temini kolay değildir. Bu sebeple bilgi başlangıçta genellikle şifahî olarak aktarılmış, yazıya geçirilen bir kısım orijinal malzeme ise günümüze ulaşmamıştır. Genellikle rivayetle bazen de yazıyla aktarılan bilgi, sonraki tarihlere ait yazma nüshalar üzerinden öğrenilebilmektedir. Ancak müellif ile elde edilebilen yazma nüshalar arasında ciddi zaman aralığı vardır. Aradaki bu zaman dilimi birtakım sorunların oluşmasına yol açmıştır. Öyle eserler vardır ki müellifi tartışmalıdır. Öyle bilgiler vardır ki sonradan eklendiği açıktır. Döneme ait bazı eserler sonraki asırlara ait kaynaklardan derlendiği halde müellif nüsha izlenimi verircesine erken dönemde yaşayan bir kısım şahısların ismiyle basılmıştır. Bahse konu meselelerden her biri referans olarak kullanılacak bilginin ve onun üzerinden oluşturulacak algının mahiyetini etkileyecek niteliktedir. Konunun

500 | Süleyman Kaya. Erken Dönem Tefsirlerinde Otantiklik Problemi ve Müellif-Eser ...

Kur'ân yorumuyla ilişkisi ve bağlayıcılık niteliğinin olması ayrı bir önem arz etmekte, bu sebeple de özellikle tefsir ilminde referans kaynağın oluşum aşamalarını bilmeyi gerektirmektedir. Makalede erken dönem tefsir eserlerinde müellif-eser ilişkisi ilgili boyutlarıyla yeterli sayıda örnek üzerinden işlenmeye çalışılmıştır.

Özet: Tefsir çalışmalarında erken dönem eserleri, en temel veri kaynaklarıdır. Ancak ilgili eserler dönemin şartları içerisinde şekillenmiştir. Veriler başlangıçta genellikle şifahî olarak aktarılmış, yazıya geçirilen bir kısım orijinal malzeme ise günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla tefsire dair bilgiler büyük oranda Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915) gibi tefsir babları olan eserler başta olmak üzere Taberî (ö. 310/923) ve İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) gibi rivayet içerikli ansiklopedik kaynaklardan elde edilmektedir.

Erken dönemde yaşamış bazı şahısların sonraki tarihlere ait nüsha veya nüshaları da bu birikime katkı sağlamaktadır. Ancak ilmî çalışmalarda günümüze ulaşan yazma nüshalar ile müellif nüsha arasındaki uyuma veya farklılığa dikkat etmek gerekmektedir. Çünkü dönemin sınırlı imkanları, müellif ile yazma nüsha arasındaki zaman aralığı, zaman içerisinde metinlerde meydana gelen aşınma, müstensihin kapasitesi veya taraftarı olduğu düşünce, metnin orijinal nüshasına ilave ve eksiltmeler yapmaya sebep olmuştur. Nadir de olsa eserde yer alan görüşlerin itibar kazanması için eserin dönemin tanınmış bir kişisine isnat edilme durumu da söz konusudur.

Bu itibarla makalede önce müellifle günümüze ulaşan nüshalar arasındaki zaman farkına dikkat çekilmiştir. Buna bağlı olarak müellife aidiyeti tartışmalı olan eserlerin olabileceğine vurgu yapılmıştır. Eseri ilavelerle genişleten, açıklayan veya kısaltan kimselerin isimleri müellif ismi olarak verildiği olabilmektedir.

Müellif ile günümüze ulaşan yazma eser arasındaki zaman aralığında esere ilavelerin yapılabildiği örneklerle gösterilmiştir. Ancak bazen nüshalar arasındaki farklılık müstensihin bilgisizliğinden tutun da unutkanlığına ve hatta bilerek değiştirmeye kadar birçok sebebe dayandırılmaktadır.

Nakline özel bir önem atfedilen hadis rivayetlerinde dahi yazılı döneme geçtikten sonra bile bilerek veya bilmeyerek ilavelerin yapılmış olması dönem itibarıyla gayet mümkündür.

Ancak bu çalışma sadece tefsir eserleri üzerinden yapılmıştır. Çünkü sınırlı sayıdaki tefsir eserleri üzerinden yapılan örnekleme dahi makale sınırlarını zorlamaktadır.

Çalışmada örnek olarak İbn Abbâs, Ferrâ, Ebû Ubeyde vb. seçilen eserlerin asıl metinleri gözden geçirilmiş, muhakkik değerlendirmeleri başta olmak üzere ilgili eserleri ve dönemi konu edinen yüksek lisans ve doktora çalışmaları mümkün olduğunca incelenmeye çalışılmıştır. Değerlendirmelerde tefsir eserlerinin konu edinildiği İbnü'n-Nedîm, Sa'lebî ve İbn Hallikân gibi klasik dönem kaynakları yanında Edirnevî gibi Osmanlı dönemi; Brockelman ve Sezgin gibi modern dönem eserlerinden faydalanılmıştır. Yazma eserler konusunda değerlendirmelerde bulunan kitap, makale ve ansiklopedi maddelerinden de istifade edilmiştir.

Yapılan çalışma, erken dönem tefsirleri referans verilirken müellif-nüsha ilişkisinin mutlaka göz önünde bulundurulması gerektiğini ortaya koymuştur. Zira kaynaklarda müfessir olarak bir kısım isimlerin adı geçse de bunlardan bazılarının ilgili bilgiyi yazılı hale dönüştürüp dönüştürmediği tartışmalıdır. Zira tedvin dönemi en erken şekliyle tâbiîn döneminde başlatılmaktadır. Yazı kısmî olarak devreye sokulsa bile verilen örneklerden bilgiyi rivayetle aktarma eğiliminin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Döneme ait orijinal herhangi bir eserin günümüze ulaşmaması, ilgili bilgileri günümüze taşıyan en eski yazma eserler ile müellifleri arasında ciddi zaman aralığının olması bilginin güvenilirliği konusunu gündeme getirmektedir. Bu durum araştırmalarda ve bilginin güncellenmesinde dikkate alınması gereken bir husustur. Zira bazı bilgilerin müellifinin belirlenmesinde zorlanıldığı görülmüştür. Ayrıca nakil sırasında çeşitli etkenlerle bilginin eksik veya yanlış nakledilmiş olma ihtimali yanında sonradan eklemelerin de olabileceği anlaşılmıştır. Tefsir ilmi bağlamında rivayet analizinin gerektiği şekilde yapılmamış olması, bazı eserlerde

sonradan ekleme yapılan bilginin azımsanmayacak ölçülere ulaşma ihtimali dikkat edilmediğinde yanlış sonuçlara götürebilecektir.

Ayrıca yazma eserlerden müellif nüshası oluşturma kendi içerisinde bazı zorlukları barındıran zorlu bir süreçtir. Ne denli titizlik gösterilirse gösterilsin eserin yazma nüshalardan derlendiği unutulmamalı, azami hassasiyete rağmen hataların olabileceği bilinmelidir.

Bazı bilgilerin sonraki dönem kaynaklarında yer alan rivayetlerden hareketle müellifle ilişkilendirilip kitap haline getirilmesi dikkate alınması gereken diğer bir husustur. Çalışmalarda bazı eserlerin sonraki döneme ait rivayetlerin toplanmasıyla oluşturulduğu unutulmamalıdır. Oluşumundaki süreç dikkate alınmadığında ilgili malumatın erken döneme ait yanlış algı oluşturmalarının yanında kutsalla bağlantısı sebebiyle her yönüyle doğru ve kesin bilgi ifade ettiği zannına yol açma ihtimali de vardır. Müellifin kaleminden çıkan orijinal bilgi ile sonraki dönem eserlerden müellife aidiyeti iddia edilerek toplanan bilginin niteliği ve bilgi değeri arasında fark olduğu aşikardır. Bilgi transferinde bu farka dikkat etmek gerekmektedir.

Dolayısıyla asıl görevi Allah'ın muradını tespit etme olan müfessirin araştırmaları sırasında erken döneme ait eserlerin söz konusu özelliklerini dikkate alma mecburiyeti vardır. Güvenilir bilgi transferi ve sağlıklı din algısı ancak bu dikkatle elde edilebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Erken Dönem, Müellif, Yazma Eser, Kur'an.

Giriş

İslâmî ilimlerde erken dönem eserleri¹ en önemli kaynaklardır. İlgili eserlerden faydalanırken dönemin özelliklerinin eser ya da eserlere yansımaları da dikkate almak gerekmektedir. Çünkü söz konusu eserler bugünkü gibi müellifin kaleminden çıkan şekliyle tıpkı-basım olmayıp dönemin şartları gereği belli bir tarihi süreç içerisinde mevcut şekline bürünmüş bulunmaktadır. Dolayısıyla müellif ile nüsha arasındaki bu ilişkinin nasıl sağlandığının ortaya konulması elde edilen bilginin değeri açısından önemli olduğu kadar o bilgiyi kullanan açısından da önemlidir.

Dönemin şartları içerisinde müellif-eser ilişkisinin boyutları bilinmediğinde kaynaklarda yer alan sahâbe, tâbiîn ve onları takip eden nesillere ait eser isimleri² bazı hususların gözden kaçırılmasına sebep olabilmektedir. Erken dönem eserleri bağlamında kullanılan *Kelbî* (ö. 204/819 [?]), *Mücâhid* (ö. 103/721), *Katâde* (ö. 117/735) bu kelimeyi şu şekilde tefsir etmiştir³ veya Katâde büyük bir tefsire sahiptir,⁴ gibi ifadeler faydalanılan her bilginin onların kaleminden çıktığı intibahı verebilmektedir. Halbuki Fuat Sezgin'in Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) ve Mücahid'in tefsiriyle ilgili olarak "O kadar kuvvetli bir şekilde ve bizzat kaynak olarak kullananlar tarafından zikrediliyor ki varlıklarından şüphe etmeye mahal kal-

¹ Erken dönemden Hz. Peygamber'den yaklaşık olarak Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve İbn Ebî Hâtim'e kadar olan (m. 10. yüzyılın başları) tefsir ilminin gelişim dönemi kastedilmektedir.

² bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedîm*, thk. Rıza Teceddüd (Tahran: b.y., 1391/1971), 1/36-38; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, 2002), 1/75-84; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn izâhu'l-meknûn*, çev. Şerafettin Yalıtıkaya-Rifat Bilge (İstanbul: MEB, 1971), 1/428-430; Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 57.

³ İsmail Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 164.

⁴ Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsî'l-Arabî* (Riyad: İdâretu's-Sekâfe ve'n-Neşr bi'l-Câmia, 1411/1991), 1/75; Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Salih el-Hizzî (Medine: Mek-tebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 10; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, *et-Tesârif: Tefsîru'l-Kur'ân mim mâ iştebehet esmâuhû ve tesarrafet meânihî*, thk. Hind Şelebî (Ürdün: Müessesetü'l-Beyti'l-Melikiye li'l-Fikri'l-İslâmî, 2008), 221.

miyor.” ifadeleri okunurken takip eden cümlelerde geçen “muhteva ve ravilerine intikal şeklinin münakaşadan müstağni olmadığı” ifadesi gözden kaçırılmamalıdır.⁵ Çünkü kaynaklarda sahâbe, tâbiîn ve sonraki nesillerden bazılarına isnat edilen tefsir metinlerinden⁶ hiçbiri orijinal nüshasıyla günümüze ulaşmamıştır. Zira ilgili şahıslara ait tefsire dair bilgiler büyük oranda Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915) vb. tefsir babları olan eserler başta olmak üzere Taberî (ö. 310/923) ve İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) gibi rivayet içerikli ansiklopedik tefsirler üzerinden veya en iyimser şekilde müellif nüshadan epeyce sonraki tarihlere ait nüsha veya nüshalardan hareketle öğrenilebilmektedir.⁷

Bunda şaşılacak bir durum yoktur. Dönemin imkân ve şartları gereği sadece tefsirde değil bütün bilim dallarında durum böyledir. Örneğin, Hz. Peygamber’in siyer ve meğazîsi temel olmak üzere Emevîler’in ilk dönemlerine kadar olan haberleri içeren eski eserlerden birisi olan *el-Megâzî*, Sehâvî (ö. 902/1497) ve Kâtîp Çelebî (ö. 1067/1657) tarafından hadislerin toplanılması konusunda da merkezî bir konum atfedilen İbn Şihâb ez-Zührî’ye (ö. 124/742) ait müstakil bir eser olarak gösterilse de Zührî’nin bizzat kendisi tarafından yazılmış değildir.⁸ Eser, Abdurrezzâk b. Hemmâm’ın (ö. 211/826-27) *el-Musannef* adlı eserinin meğazî bölümünde yer alan büyük çoğunluğu Ma’mer b. Râşid (ö. 153/770) kanalıyla gelen rivayetlerden oluşmaktadır.⁹

Okuma yazma oranının hayli düşük olduğu bir ortamda ilimlerin gelişim sürecine bağlı olarak müellif-nüsha ilişkisinin başka türlü olması da beklenemez. Nitekim Arap toplu-munda Mescid-i Nebî’nin bir köşesinde nüvesi Ashâb-ı Suffe ile atılan eğitim faaliyetinin Emevîler döneminde Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) ile birlikte farklı coğrafya kültürlerinin de etkisiyle küttâb/mektepler şeklinde camilerde yavaş yavaş şekillenmeye başladığı bilinmektedir.¹⁰ Bu dönemde bilgi daha çok şifâhî yolla aktarılmakta, okuma yazma oranının ve yazı malzemesinin artmasına paralel olarak yazılı hale dönüşen bir gelişim süreci izlemektedir.¹¹ Hatta yazıda hata edilebileceği ihtimaline karşılık ezbere aktarma eğiliminin daha fazla olduğu ve buna daha çok itimat edildiği bir dönemden bahsedilmektedir.¹² Zamanla yazı ve yazılı malzemenin geliştiği, mevcut metinleri yazan ve bu iş üzerinden geçim sağlayan verrâk/nessâh (yazar) kişilerin ortaya çıktığı malumdur. Ancak çoğu zaman şifâhî olarak verilen ders halkalarında yazılan ilk yazılı nüshanın elde edilmesi de mümkün olamamaktadır. Ayrıca aşağıda da görüleceği gibi döneme ait hemen hemen her metnin elimize ulaşan nüshası ile müellif arasında hayli zaman farkı da bulunmaktadır.

Dönemin imkanları gereği yazmanın ve bilgi aktarımının zorlukları bir yana günümüze ulaşan yazma nüshaların müellif nüshasına yakın hale getirilmesi de kendi içerisinde zorlukları barındırmaktadır. Daha erken döneme ait nüshalar söz konusu oldukça işler biraz

⁵ Sezgin, *Buharinin Kaynakları*, 149.

⁶ bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/36-38; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 75-84; Kâtîb Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/429, 430; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 57; bk. İsmail Yiğit, *Emeviler* (İstanbul: İSAM, 2004), 216-220.

⁷ bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 145-184; Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri* (Ankara: Kitâbiyât, 2003), 11.

⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zührî, *el-Megâzî'n-nebeviyye*, thk. Süheyl Zekkâr (Şam: Dâru'l-Fikr, 1980), 32.

⁹ Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *Tefsîru Abdurrezzâk*, thk. Muhmûd Muhammed Abduh (Muhakkikin açıklamaları) (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 214, 216.

¹⁰ bk. Yiğit, *Emeviler*, 209-211; Jacop Landau, “Küttâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/3, 4; Nebi Bozkurt, “Mektep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 39/5, 6.

¹¹ Sezgin, *Târîhut-türâsi'l-Arabî*, 1/119, 126; Orhan Bilgin, “Yazma” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/369.

¹² bk. Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 42, 43.

daha zorlaşmaktadır. Yazma metinlerde zamanla meydana gelen aşınma, okuma zorluğu, konuya hâkimiyet, nüsha farklılıkları gibi işin kendine özgü sıkıntıları meselenin diğer yönleridir. Kaldı ki küçük yazma nüshalar döneminden sonra yazmalar çeşitli yöntemlerle biraz daha sistemli hale getirilse dahi sorun tamamıyla çözülmüş olmamaktadır.¹³ Elbette ki muhakkik, nüshaya son şeklini verirken değişik ülkelerde mevcut olan ilk nüshalara ulaşmaya ve çalışmasını onlar üzerinden yürütmeye çalışmaktadır. Ama bazen günümüze sadece tek nüshası ulaşan metinler de olabilmektedir.¹⁴ Nitekim nüsha karşılaştırma gayretleri de dahil bütün çabalara rağmen yine de ilgili nüshanın doğruluğu konusu bir sorun olarak devam edebilmektedir.¹⁵ Bazen eldeki verilerin eserin sahibinin tespitini zorlaştırdığı da olmaktadır. Zira bir kısım eserler birden fazla kişiye isnat edilebilmektedir. Nadir de olsa serdedilen görüşlerin itibar kazanması için eserin dönemin tanınmış bir kişisine isnat edildiği de olabilmektedir. Müellife farklı isimlerle isnat edilen ve birden fazla esermiş intibai veren eser/ler/in aslında tek eserin değişik isimlerle adlandırılmış şekli olması da muhtemeldir. Aynı eserde yer alan bilgilerin daha sonra konularına göre ayrıştırılarak ayrı eserlermiş gibi sunulması da ihtimal dahilindedir. Bütün bunlara ilave olarak müellif ile elde edilebilen nüsha arasındaki zaman farkı çeşitli sebeplerle müellif nüshasına sonradan eklemelerin yapılmış olma ihtimalini gündeme getirmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki söz konusu eserlerin otantik halleriyle günümüze ulaşamamasının farklı ama anlaşılabilir sebepleri vardır. Lakin döneme ait tefsir ilminin olmazsa olmazı olan eserler kaynak olarak kullanılıp bilgi aktarımı yapılırken ilgili hususların dikkate alınması gerekmektedir.

Makalede önce müellife günümüze ulaşan nüsha/ lar arasındaki zaman farkına dikkat çekilmiş ilgili durum eserlerin müellife aidiyetini ve bu zaman zarfında eserin içeriğine eklemelerin yapıp yapılmadığı meselesini gündeme getirmiştir. Dolayısıyla müellif-nüsha ilişkisi bağlamında ilgili eserlerin müellife aidiyeti ve yazma nüshalarda sonraki döneme ait eklemeler üzerinde ayrı ayrı durulmuştur. Konuyla ciddi anlamda kesişen yönleri olmasına rağmen gerek nüüzül dönemi ve gerekse daha sonrasına ait yazı ve yazılı malzemenin veya toplumdaki okuma-yazma oranlarının analizine girilmemiştir. Zira konu müstakil çalışma yapmayı gerektirecek ölçüde kapsamlıdır ve bu konuda zaten oldukça fazla miktarda çalışma yapılmıştır. Kaldı ki sadece tefsir eserleri üzerinden yapılacak bu çalışmada makale sınırlarını zorladığından konuyu açıklayıcı ölçüde sınırlı örneklerle yetinilmek zorunda kalınmıştır.

Çalışmada örnek olarak seçtiğimiz eserlerin asıl metinleri gözden geçirilmiş, muhakkik değerlendirmeleri başta olmak üzere ilgili eserleri ve dönemi konu edinen yüksek lisans ve doktora çalışmaları mümkün olduğunca incelenmeye çalışılmıştır. Değerlendirmelerde tefsir eserlerinin konu edinildiği İbnu'n-Nedîm, Sa'lebî ve İbn Hallikân gibi klasik dönem alimlerinin kaynakları yanında Edirnevî gibi Osmanlı dönemi; Brockelman ve Sezgin gibi modern dönem alimlerinin eserlerinden de faydalanılmıştır. Yazma eserler konusunda değerlendirmelerde bulunan kitap, makale ve ansiklopedi maddelerinden de istifade edilmiştir.

1. Müellif ile Günümüze Ulaşan Nüshalar Arasında Zaman Farkı

Hz. Peygamber döneminden hicrî dördüncü/milâdî onuncu yüzyıla kadar olan süreç sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel şartlar gereği kendisine özgü yapısıyla birçok yönden iç içe geçmiş durumdadır. Ele alınan konu açısından değerlendirildiğinde geriye doğru gidildikçe yazı malzemesinin ve okuma yazma oranının azaldığı, buna bağlı olarak da bilginin râvîler aracılığı ile daha ziyade şifahi olarak aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum bilginin

¹³ Bilgin, "Yazma", 43/370.

¹⁴ Mukâtil b. Süleyman'ın *Tefsîru hamsemie âye mine'l-Kur'ân* isimli eserinin günümüze ulaşan tek nüshası Britanya müzesinde bulunmaktadır. bk. Sezgin, *Târîhut-türâsi'l-Arabî*, 1/85; Velid Hüveymil Avcan, "Tefsîru hamsemie âye mine'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-emr ve'n-nehve ve'l-halâl ve'l-harâm", *Dirâsâtu Ulûmi's-Şerfa ve'l-Kânûn*, 35/2 (2008), 431.

¹⁵ bk. Pedersen, *Kitabın Tarihi*, 49-60.

başlangıçtan itibaren yazılı malzeme üzerinden aktarılıp aktarılmadığı tartışmalarını gündeme getirmekte; kaynaklarda adı geçen bazı eserlerin orijinallerinin bulunamaması tartışmayı hararetlendirmektedir. Günümüze ulaşan ilk yazma nüshalar ile müellifi arasındaki zaman farkı ise nüsha güvenilirliği yanında içerik bakımından da değerlendirme yapmayı gerekli kılmaktadır. Sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiînden kendisine eser izafe edilen bazı isimlerin rivayetlerinin sonraki dönem eserlerinden hareketle toplanıp ilgili şahsın ismiyle kitaplaştırılması ise daha farklı meseleleri gündeme getirmektedir.

Nitekim elimizdeki veriler veya mevcut yazma nüshalar üzerinde yapılan çalışmalar orijinal nüshasının günümüze ulaşmaması dolayısıyla tefsire dair eseri olduğu zikredilen müellifin gerçekten yazılı bir belge bırakıp bırakmadığı karmaşasına yol açmakta, müellif ile kendisine isnat edilen bilgileri içeren yazma nüsha arasında ciddi zaman farkının olması ise nüshanın müellifi aidiyeti ve müellif sonrası eklenen bilgi sorununu gündeme getirmektedir.

Konuya bu açıdan bakıldığında kendisine bir Kur'ân nüshası isnat edilen ve İbn Abbâs'tan sonra kendisinden tefsire dair en çok bilgi nakledilen İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) ve diğer bazı sahabilerin tefsir rivayetleri bir tarafa¹⁶ sahâbeden tefsir alanında kendisine nüsha isnat edilen ilk şahıs İbn Abbâs'dır.¹⁷ Ancak kaynakların ifade biçimine bakıldığında yazılı bir nüshadan ziyade İbn Abbâs rivayetlerinden bahsedildiği anlaşılmaktadır.¹⁸ İsmail Cerrahoğlu'nun "Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh (ö. 114/732) ve İbn Abbâs'tan rivayet ettiği Garîbu'l-Kur'ân'ı" isimli makalesi okunduğunda görülecektir ki nüsha olarak var olabileceğinden söz edilen belge ancak Ali b. Ebî Talha'ya (ö. 143/760) nispet edilebilir.¹⁹ Zaten İbnu'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]), Kâtip Çelebi gibi temel kaynakların böyle bir nüshanın varlığından bahsetmemesi, ilgili metnin sonraki dönem eserlerinde bulunan Ali b. Ebî Talha'ya ait rivayetlerden hareketle toplandığını göstermektedir.²⁰

Artık bugün itibarıyla bilinmektedir ki bahse konu eserleri İbn Abbâs kendisi yazmamış ve bir mecmua haline getirmemiştir. Dönemin imkan ve bilgi aktarım geleneği dikkate alındığında böyle bir belgeden söz etmek hayli zor olmakla birlikte isnatlardan hareketle olsa olsa onun bazı bilgileri yazdırmış olabileceği ifade edilmiştir.²¹ Oysa İbn Abbâs'ın bir deve yükü kitabının olduğu şeklindeki abartılı bilgiler yanıltıcı olabilmektedir.²² Nitekim Sa'lebî (ö. 427/1035) bir tarafta *Tefsîru İbn Abbâs* ifadesini kullanırken diğer tarafta tefsirini yazarken faydalandığı İbn Abbâs, İkrime, Mücâhid, Kelbî, Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ve benzerlerine ait tefsire dair bilgilerin kendisine hangi kanallardan ulaştığını da belirtmiştir. İlgili veriler ilk kaynaktan alınan bilginin yazılı bir metinden ziyade dinlenerek öğrenilmiş ve sözlü olarak aktarılmış bilgiye dayandığını göstermektedir.²³

İbn Abbâs'a nispet edilen diğer bir eser olan *Mesâilu Nâfi' b. Ezrak* ile ilgili olarak Âişe Abdurrahmân Binti Şâtî (1913-1998) bir doktora çalışması yapmış olsa ve var olduğu iddia edilen bilgiler farklı kişiler tarafından basılı hale getirilse dahi²⁴ böyle bir eserin olup olmadığı şüpheyle karşılanmıştır.²⁵

¹⁶ bk. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/429, 430; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1976), 1/63.

¹⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/36.

¹⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/429; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-'arabî*, çev. Abdü'l-Halîm Neccâr (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1959), 4/8; Sezgin, *Târîhut-türâsi'l-Arabî*, 1/63, 64.

¹⁹ İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'dan Rivayet ettiği Garîbu'l-Kur'ân'ı" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1 (1978), 17-104.

²⁰ Sezgin, *Buharinin Kaynakları*, 150.

²¹ Sezgin, *Târîhut-türâsi'l-Arabî*, 1/59; İsmail, Cerrahoğlu, "Abdullah İbn Abbas ve Tefsir İlmindeki Yeri" *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 11/2 (Mart-Nisan 1972), 80.

²² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 1/109.

²³ bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 1/75-84.

²⁴ bk. Âişe Abdurrahmân Binti Şâtî, *el-İ'câzu'l-beyânî li'l-Kur'ân ve mesâilu Nâfi b. Ezrak* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 2004), 289-307; Mustafa Öz, "Nâfi' b. Ezrak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/289.

²⁵ Cerraholu, *Tefsir Tarihi*, 1/111.

Tefsir tarihi açısından bakıldığında yukarıda da ifade edildiği gibi İbn Abbâs'tan sonra yazılı bir kaynakla ilişkilendirilen en önemli kişi Ali b. Ebî Talha'dır. Nitekim bazen İbn Abbâs'ın tefsiri gibi anlaşılan bazen de *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha* ismiyle Ali b. Ebî Talha'ya nispet edilen nüshanın yazılı bir nüsha olup olmadığı ve yazıldıysa nüshanın akıbeti bilinmemektedir.²⁶ Ancak ilgili eserlerin asıl nüshalarının bize ulaştığı izlenimi veren yaklaşımlar²⁷ algı ve değerlendirme yanlışlığına sebep olabilecek niteliktedir. Oysa Buhârî'nin *Sahîh*'inde, Taberî, İbn Münzir (ö. 318/930 [?]) ve İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde geçen rivayetlerden hareketle böyle bir nüshanın var olabileceği ileri sürülmüş, hatta ilgili rivayetler karşılaştırmalı şekilde çalışılmış, ancak bu konuda tam bir kanaat elde edilemediği de ifade edilmiştir.²⁸ Mücâhid'e ve Saîd b. Cübeyr'e (ö. 94/713 [?]) ait olduğu söylenen nüshalar bu bağlamda gündeme gelmiş olmalıdır. Çünkü yapılan çalışmalar göstermiştir ki Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbâs'tan bilgi alması tarihen mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla ikisi arasında bağlantıyı sağlayacak birilerinin olması gerektiği düşünülmüş ve bilgi akışının İbn Abbâs'ın öğrencileri üzerinden sağlanmış olması gerektiği ifade edilmiştir.²⁹ Ne yazık ki Mücâhid, İkrime ve Saîd b. Cübeyr'e ait hiçbir yazılı doküman da günümüze ulaşmamıştır. Bu durumda aradaki ilişkinin sonraki dönem eserlerinde geçen rivayetler üzerinden sağlandığı söylenebilir. Nitekim Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin (1882-1968) yaptığı *Mu'cemü Garîbu'l-Kur'ân* çalışması Taberî esas alınarak Buhârî'nin sahihinde bulunan Ali b. Ebî Talha rivayetlerinin bir araya getirilmiş şeklidir.³⁰ Bu çalışmada Taberî esas alınarak Buhârî'nin yaptığı ta'liklerden dolayı ilgili rivayetin adeta bir sağlamasının yapılmasına çalışılmıştır. Ancak İbn Abbâs'tan gelen ve hatta gelme ihtimali olmayan birçok rivayet bir araya getirilerek oluşturulan *Tenvîru'l-mikbâs min tefsiri İbn Abbâs*,³¹ *Tefsîru İbn Abbâs el-müsemmâ bi-sahîfeti Ali b. Ebî Talha*³² türü eserler iyi niyet ve büyük uğraşlarla ortaya çıkarılmaya çalışılan erken döneme ait bilgi türlerini gölgeleyecek niteliktedir. Çünkü sahâbe ve tâbiîn döneminden bize bu anlamda müstakil bir eser ulaşmamıştır.³³ Kaldı ki İbn Abbâs'a nispet edilen ve Âtîf Efendi kütüphanesinde bulunan Atâ b. Ebî Rabah'ın (ö. 114/732) düzeltmelerini içerdiği söylenen *Garîbu'l-Kur'ân* nüshanın elimize ulaşan yazmalarının hicrî sekizinci asra ait olduğu ifade edilmektedir.³⁴ Ayrıca fazla itibar edilmeyen rivayet kanalları bir tarafa İbn Abbâs'tan gelen Ali b. Ebî Talha'ya ait rivayet zincirinin hem kendinden öncesi ve hem de sonrasıyla ilgili çeşitli iddiaların dile getirilmiş olması meselenin başka bir boyutudur.

İlk tefsir yazarı kişi olarak adı geçen kişilerden biri de İbn Abbâs'ın en önemli talebelerinden olan Saîd b. Cübeyr'dir. Saîd b. Cübeyr'in Abdülmelik b. Mervân için yazdığı ifade edilen bu tefsir günümüze ulaşmamıştır. Onun böyle bir tefsir yazdığı veya yazdığını sonraki

²⁶ Cerrahoğlu, "Abdullah İbn Abbas ve Tefsir İlmindeki Yeri", 82.

²⁷ Hind Şelebî, *Tefsîru Yahya b. Sellâm et-Teymî el-Basrî el-Kayravânî min sûreti'n-nahl ilâ sûreti's-saffât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 2004), 8; Sadrettin Gümüş, "Garîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu", *Marmarû üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (İstanbul: 1993), 21.

²⁸ İsmail, Cerrahoğlu, "Ali İbn Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1969), 56.

²⁹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfîî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Reyb el-Buğâ (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996), 2/1231; İsmail, Cerrahoğlu, "Ali b. Ebî Talha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/386.

³⁰ Muhammed Fuad, Abdülbâkî, *Mu'cemü garîbu'l-Kur'ân müstahricen min sahîhi'l-Buhârî* (Kahire: Dâru'l-İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1950) (ج).

³¹ Raşid Abdü'l-Mun'im Racâl, *Tefsîru İbn Abbas müsemmâ sahîfetü Ali b. Ebî Talha* (Muhakkikin mu-kaddimesi) (Beyrut: Müessesetü Kütübü's-Sakafiyye, 1991), 55; İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 100.

³² Recâl, *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, 1991.

³³ Müsâid b. Süleyman b. Nâsır et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Dâru İbn Cevzî, 1422/2001), 329, 330.

³⁴ Tayyâr, *Tefsîru'l-lugavî*, 329.

dönem eserlerinde kendisine atfedilen rivayetlerden bilinebilmektedir.³⁵ Nitekim benzer bir durum İbn Abbâs'ın en önemli öğrencilerinden bir diğeri olan Mücâhid'in tefsiri için de geçerlidir. Ona ait bir tefsirden bahsedilmekte ancak ilgili tefsirin günümüze ulaşmadığı da bilinmektedir.

Tedvîn dönemi olarak nitelenen zaman diliminde Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723), İkrime (ö. 105/723), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Atâ b. Ebî Rabah ve Süddî (ö. 127/745) gibi tâbiünden daha birçok kişinin tefsirle ilgilendiğinden ve bazılarının tefsiri olduğundan kaynaklarda bahsedilmesine rağmen³⁶ kategorik olarak ifade edilecek olursa tâbiîn döneminde tefsirin yazılı hale dönüşüp dönüşmediğinde ihtilaf edilmiş³⁷ tâbiîn dönemine ait var olduğu ifade edilen herhangi bir eser günümüze ulaşmamış görünmektedir.³⁸ Zaten tâbiünden tefsir sahibi olarak gösterilen şahısları bugün anladığımız anlamda müfessir olarak nitelemek de doğru değildir. Zira o dönemde bilgi hayatın her kademesine ait bilgiyi ihtiva eden birikimi ifade etmektedir.³⁹ Çünkü o dönemde İslâmî ilimler henüz sınıflandırılmamış, sistematik bir çalışma alanına bürünmemiştir. Dolayısıyla ilgili eserlerin varlığı ve şahıslara aidiyeti sonraki dönem eserlerde yer alan bilgilerden hareketle tesclenebilmektedir. Kaldı ki bunlar bugün anladığımız anlamda kitap şeklinde düzenlenmiş metinler değildir. Olsa olsa dönemin imkanları gereği birkaç varaktan oluşan notlar şeklinde olmalıdır.

Kaynaklarda ismi geçen ama bize ulaşmayan hayli tefsirden söz edilmektedir. İsmail Cerrahoğlu hangi eserlerde geçtiğini de belirterek seksenini ölüm tarihlerine göre sıralayarak, on altı tanesini de ölüm tarihlerini belirleyemediğini belirterek toplamda doksan altı tefsiri müellifleriyle birlikte sıralamış ve bulabildikleri hakkında kısa bilgiler vermeye çalışmıştır.⁴⁰ Bu durumda müellifle günümüze ulaşan nüsha arasındaki değerlendirme daha çok günümüze yazılı olarak ulaştığı kabul edilen eser ve müellifi üzerinden yapılabilecektir.

Çeşitli ihtilaflar olmasına rağmen erken döneme ait eser/ler/⁴¹ günümüze ulaşan ve Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden ilk müfessir Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) kabul edilmektedir. Ancak Mukâtil'e isnat edilen eserlerden hiç birisinin orijinal nüshası günümüze ulaşmamıştır. İlgili eserler sonraki dönemlere ait yazma nüshalar üzerinden öğrenilebilmekte ve onların tahkikiyle gün yüzüne çıkarılmış olmaktadır. Mukâtil'in tefsirini *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* ismiyle tahkik eden Abdullah Mahmûd Şehhâte eseri hazırlarken altı farklı yazma nüshadan faydalanmıştır. Şehhâte nüshalarla ilgili verdiği bilgide Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhim el-Cellâb rivayetiyle gelen en erken tarihli nüshanın yaklaşık hicrî dördüncü asra, diğer raviye ait nüshanın hicrî altıncı, bir diğeri ait olanın ise hicrî on üçüncü asra ait olduğunu ifade etmiştir. Diğer üç nüsha hicrî 524, 886, 1165 tarihlerine aittir.

Aynı şekilde muhakkik Mukâtil'in dünyada sadece Londra British müzesinde tek nüsha halinde bulunan *Tefsîru hamsemie âye* isimli eserinin yazma nüsha tarihini hicrî 792, *Vücûh ve nezâir* isimli eserinin yazma nüsha tarihini de hicrî yedinci asır olarak vermektedir.⁴²

³⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/147.

³⁶ bk. Kâtip Çelebi, Keşfu'z-zunûn, 1/430; Süyûtî, *İtkân*, 2/1233,1234; Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessrîn*, 9-24.

³⁷ İbrahim Rufeide, *en-Nahv ve kütübü't-tefsîr* (Libya: Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye, 1990), 545; Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, 57; Halid Abdurrahmân Akk, *Usûlu't-tefsîr ve kavâiduhû* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1986), 34.

³⁸ bk. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 36, 37; Sezgin, *Târîhut-türâsi'l-Arabî*, 1/56-61; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/178, 179; Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir* (Ankara: Ankara Okulu, 2010), 99.

³⁹ İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 100.

⁴⁰ bk. Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu*, 155-164.

⁴¹ Kendisine atfedilen eserler için bk. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/227; Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, 3/9; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellefîn* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993), 3/906.

⁴² Sezgin, *Târîhut-türâsi'l-Arabî*, 1/85; bk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* (Beyrut: Müessesetü't-Târîhu'l-Arabî, 2002), 5-16.

Görüldüğü gibi Mukâtil'in vefatı 150/767 iken tefsirine dair ilgili nüshaların en erken tarihlisi milâdî olarak dokuz yüzlü yıllara ait olup diğer nüshalar daha geç tarihlidir ve müellif ile nüsha arasında ciddi zaman farkı söz konudur. Aradaki bilgi akışının ravilerce şifâhî ve yazılı, müstensihler tarafından ise yazılı olarak sağlanma ihtimali söz konusudur. Muhakkikin nüshalar hakkında verdiği rivayet bilgilerinden ve verilen senetlerden müellif nüsha ile günümüze ulaşan yazma nüsha arasındaki bilgi akışında rivayet silsilesinin zaman zaman çeşitlendiği, bazen ınkıtâa uğradığı da anlaşılmaktadır.⁴³ Konunun önemli bir yönünü teşkil eden bu mesele nüshalara kadar olan rivayet zincirlerinin teker teker incelenmesini gerektirecektir. Fakat her biri ayrı bir araştırmayı gerektiren konu üzerinde burada durulmayacak, aradaki zaman farkını göstermesi açısından örnek bazı rivayet zincirlerinin verilmesiyle yetinilecektir.

Tefsirin başında Mukâtil'den sonra bilgiyi aktaranların rivayet zinciri şu şekilde verilmektedir:

أخبرنا القاضي أبو بكر محمد بن عقيل بن زيد الشهرزوري قال: حدثنا القاضي أبو عبد الله محمد بن علي بن زاذلج، قال: حدثنا عبد الخالق ابن الحسن، قال عبيد الله بن ثابت بن يعقوب الثوري المقرئ، قال: حدثنا أبي، قال: حدثنا الهذيل بن حبيب أبو صالح الزيداني عن مقاتل بن سليمان عن ثلاثين رجلا...⁴⁴

Erken dönem tefsir çeşitlerinin en önemlilerinden sayılan vücûh ve nezâire dair Hârûn b. Mûsâ'ya atfedilen basılı eser hicrî 533 senesine ait nüsha esas alınarak tertip edilmiştir.⁴⁵ Aşağıda görüldüğü üzere bilgi Hârûn b. Mûsâ'nın oğlu tarafından devam eden raviler zinciriyle günümüze ulaşmış bulunmaktadır.

أخبرنا أبو الفضل عبد الصمد بن جعفر بن محمد البغدادي رضي الله عنه، قال: أخبرنا عبد الله بن أحمد بن محمد بن جعفر السقطي، قال: أخبرنا أبو الحسن علي بن أحمد بن موسى المقرئ الفارسي القسوي بمكة، قال: حدثنا أبو القاسم عبد الرحمن بن عمرو بن عثمان بن سعيد البلوي سنة سبع و اربعين و ثلثمائة، قال: حدثنا أبو نصر مطروح بن محمد بن شاعر عن عبد الله بن هارون الحجازي عن أبيه:⁴⁶

Verilen örnekler müellif-nüsha arasındaki zaman farkının ciddiyetini gösterir niteliktedir.

Erken dönemin Kur'ân ayetlerini baştan sona tefsir eden ilk eserleri arasında sayılan⁴⁷ ve içeriğindeki zenginlik sebebiyle Taberî'den önceki ilk ansiklopedik eser olarak değerlendirilen ancak üçte birlik bir kısmı bize ulaşan *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm* olarak basılan Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) tefsirinin kendi sağlığında yazılıp yazılmadığı tespit edilememekte,⁴⁸ yazma nüshalarının en eskisinin tarihi ise vefatından bir asır sonrasına ait olduğu ifade edilmektedir.⁴⁹ İlgili nüshalardan Abdeliyye Kütüphanesi nüshası 383/993 senesine,⁵⁰ müstensihî tespit edilemeyen ancak Endülüs'te yazıldığı tahmin edilen Hasan Hüsnü Abdülvahhâb nüshası hicrî beşinci asra aittir.⁵¹ Dağınık varak ve cüz parçalarından oluşan Kayravan nüshaları ise ayrı ayrı yazı çeşitlerinden oluşmaktadır. Bunlardan bir kısmında müstensih ismi verilip tarihlendirme yapılırken bir kısmının müstensihî ve tarihi tespit edilememiştir. Dolayısıyla ilgili nüshaların en eski tarihlisinin hicrî III. asrın sonlarına ait olduğu zannedilmektedir.⁵²

⁴³ bk. Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetu't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 1/8, 25.

⁴⁴ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/25.

⁴⁵ Hârûn b. Mûsâ el-Ezdî, *Vücûh ve nezâir*, thk. Hâtim Sâlih Dâmin (Bağdat: Vizâretü's-Sekafet ve'l-İ'lâm, 1988), 14.

⁴⁶ Hârûn b. Mûsâ, *Vücûh ve Nezâir*, 27.

⁴⁷ Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, 63.

⁴⁸ Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, 60, 162, 163.

⁴⁹ Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, 60; Hind Şelebî, *Tefsîru Yahya b. Sellâm*, 21-26.

⁵⁰ Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, 24.

⁵¹ Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, 27.

⁵² Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, 29, 30.

İlk dönem tefsirlerinin en önemli örneklerinden sayılan ve Fuat Sezgin tarafından tahkik edilen Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824 [?]) *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı için esas alınan nüshalardan biri olan Murad Molla nüshasında tarih bulunmamakta ancak nüshanın hicrî dördüncü asrın sonlarına ait olduğu ifade edilmektedir.⁵³ Muhakkik faydalandığı İsmail Sâib nüshasının hicrî dördüncü, Mekke nüshasının altıncı asra ait olduğunu belirtmektedir. Tunus nüshası (hicrî 1029) ile Dâru'l-Kütüb nüshasında (hicrî 1319) tarihler açıkça yazılmıştır.⁵⁴ Sezgin, eseri nakille ilgili çeşitli rivayet zincirleri olduğunu, bunlardan bir kısmının ulaşılmadığını belirtmiş, ulaşan iki rivayet zincirini ise mukaddimede açıklamıştır.⁵⁵ Nihayet *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı şekillendirirken hangi rivayet zincirini esas aldığını da eserin başında şu şekilde vermiştir:

حدثنا أبو الحسن محمد بن هارون الزنجاني التتقي، قال: أخبرنا أبو الحسن علي بن عبد العزيز، قال: حدثنا علي بن المغيرة الأثرم، عن أبي عبيدة معمر بن المثنى التميمي قال: القرآن: اسم كتاب الله خاصة...⁵⁶

Küfe okulunun en önemli nahiv bilginlerinden olan⁵⁷ Ferrâ'nın (ö. 458/1066) *Meâni'l-Kur'ân*'ını rivayetle nakleden Muhammed b. Cehm es-Simmerî'nin, Ferrâ'nın ilgili bilgiyi elinde herhangi bir eser olmadan ezberden aktardığını belirtmesi önemlidir.⁵⁸ Zaten eserin meydana geliş şekli şöyle aktarılır: Ömer b. Bükeyr arkadaşı Ferrâ'ya bir mektup yazarak Hasan b. Sehl'in kendisine Kur'ân'dan sorduğu bir kısım sorulara cevap veremediğini, aralarındaki samimi ilişkinin devamını sağlama adına sorulan sorulara cevap verebilmesi için Kur'ân'ı yorumlayan bir esere ihtiyaç duyduğunu belirtir. Bunun üzerine Ferrâ mescitte arkadaşlarını toplayarak namaz sonrası okunan ayetlere yorumlar yapar, bunları yazmalarını ister ve bu durum on altı sene sürer.⁵⁹ Öyle anlaşılıyor ki milâdî sekiz yüzlü yıllara gelindiğinde dahi döneme ait eserlerin birçoğu müellifin kendi kaleminden çıkmış değildir. Dönemin ilim anlayışı gereği hoca öğrencilerine âyet veya âyetlerle ilgili açıklama yapmakta öğrenciler ise not tutmaya çalışmaktadır. Ferrâ'nın eseri günümüze şu senetle ulaştırılmıştır:

حدثنا أبو منصور نصر مولى أحمد بن رسة قال: حدثنا أبو الفضل يعقوب بن يوسف بن معقل النيسابوري سنة إحدى وسبعين ومائتين قال: سمعت أبا عبد الله محمد بن الجهم بن هارون السمرى سنة ثمان وستين ومائتين قال: ⁶⁰

Muhakkikler eseri hazırlarken hangi nüshalardan faydalandıklarıyla ilgili bilgi vermemektedirler. Ancak eseri Ferrâ'dan yazan Simmerî ile mevcut nüsha arasındaki isimler arada geçen zaman dilimi konusunda bir kanaat verebilmektedir.

Dönemin kendisinden söz ettiren isimlerinden birisi Abdurrezzâk b. Hemmâm'dır. Kendisine isnat edilen *Tefsîru Abdurrezzâk*'ın günümüze ulaşan ilk nüshalarından birisi hicrî altıncı asra ait olup diğeri hicrî 724 tarihlidir.⁶¹ İlgili nüshanın hangi kanallardan bize ulaştığı ifade edilmekle beraber, rivayet zincirinin çeşitli aşamalarında eksiklerin olduğu da görülmektedir.⁶²

Aynı şekilde erken dönem tefsir türlerinin en önemlileri arasında yer alan *vücûh ve nezâir* eserleri arasında sayılan Yahyâ b. Sellâm adına tahkiki yapıp basılan eserin bir nüshası hicrî dördüncü asrın yarlarına ait olup diğer nüshaların tarihlendirmesi yapılamamıştır.

⁵³ Sezgin, *Târîhut-türâsi'l-Arabî*, 1/21.

⁵⁴ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin (muhakkikin açıklamaları) (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1954), 1/21-23.

⁵⁵ Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân* (muhakkikin açıklamaları), 1/19.

⁵⁶ Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 1/1.

⁵⁷ Rufeide, *Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*, 59.

⁵⁸ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Neccâr - Ahmed Yusuf Necati (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1983), 1/1.

⁵⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/73.

⁶⁰ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 1/1.

⁶¹ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru Abdurrezzâk* (Muhakkikin açıklamaları), 221, 224.

⁶² Nüshaların rivayet aşamalarıyla ilgili olarak bk. Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru Abdurrezzâk* (Muhakkikin açıklamaları), 222-235.

Kaldı ki bu konuda yapılan izahlardan ilgili nüshaların en erken hicrî üçüncü asrın sonlarına ait olabileceği anlaşılmaktadır.⁶³

Müellif ve günümüze ulaşan nüsha arasındaki zaman farkı sorununun erken dönemin sonlarına ve hatta sonrasında da devam ettiği anlaşılmaktadır. Sistemik tefsire geçişin kavşak noktası ve erken dönemin önemli tefsir örneklerinden birisi olarak kabul edilen Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu* isimli eseri bizzat kendisi tarafından yazılmış değildir. Nitekim bu, eserin ilk cümlesi olan قال أبو إسحاق إبراهيم بن السري الزجاج ibaresinden rahatça anlaşılabilmektedir.⁶⁴ Kaldı ki Zeccâc'ın eserini başkasına imla ettirdiği bilinmektedir. Muhakkik Şelebî eseri hazırlarken nüshaların buldukları yerlere ve çok kısaca hangi sureleri içerdiğine işaret etmiş ancak faydalandığı altı nüshanın hangi tarihe ait olduğuyla ilgili bilgi vermemiştir.⁶⁵

Bir başka örnek olarak Ebu'l-Hasan Said b. Mes'ad el-Ahfeş (ö. 215/830)'ün *Meâni'l-Kur'ân*'ını vermek mümkündür. Eserin günümüze ulaşan nüshası 511/1117 tarihlidir.⁶⁶ Görüldüğü gibi müellif ile günümüze ulaşan nüsha arasında 387 yıl gibi bir zaman dilimi söz konusudur. Üstelik kullanılan nüshanın esas alındığı ifade edilen metin ile Ahfeş arasındaki dönemde iki arzdan söz edilmekte, Ahfeş'in ölümü ile ikinci arz arasında 38 sene ara bulunmaktadır. Muhakkik'in ilgili süreyi eski eserler için son derece kısa bir zaman dilimi olarak değerlendirmesi⁶⁷ benzeri çalışmalarda karşımıza çıkan aradaki zaman farkının ciddiyetine ve kaynağa ulaşmanın zorluğuna işaret etmektedir.

Bu noktada bir örnek de tefsir usulünden vermek yerinde olacaktır. İlk kaynaklardan biri olarak değerlendirilen Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/812) *el-Câmi' fi ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserinin elimize ulaşan ilk nüshası Abdullah b. Mesrûr'a (ö. 346/958) aittir. Elimize ulaşan nüsha ile müellif arasında iki nesil daha bulunmakta, ilgili eserin bir senesinde rivayetle aktarım, diğer senesinde ise yazılı aktarımdan söz edilmektedir.⁶⁸

Yukarıda serdedilen bilgilerden müellif tarafından kaleme alınıp alınmadığının ötesinde yazıya geçirildiği düşünülen eserlerden hiç birisinin orijinal nüshasının günümüze ulaşmadığı, günümüze ulaşan nüshalar ile müellif arasında ciddi zaman farkının olduğu, dolayısıyla döneme ait birçok bilginin rivayetle aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum iki ciddi sorunu gündeme getirmektedir. Bunlardan birincisi ilgili nüshanın müellife aidiyeti ikincisi ise bu zaman zarfında eserin içeriğine eklemelerin yapıp yapılmadığıdır.

2. Bazı Eserlerin Müellife Aidiyetinin Tartışmalı Olması

İslâmî ilimlerin gelişim sürecine tekabül eden erken dönemde çeşitli faktörler dolayısıyla bazen yazma bir eserin müellifinin kim olabileceği tartışma konusu olmuştur. Bunun en önemli sebebi şüphesiz müellif ile yazma nüsha arasında uzun bir zaman aralığının olmasıdır. Bu süreçte bilginin çoğunlukla rivayetle aktarılmış olması bazen yazma nüshanın ilk kaynağının kimliği konusunda tereddütler oluşturmakta, eseri ilavelerle genişleten, açıklayan veya

⁶³ bk. Hind Şelebî, *Yahyâ b. Sellâm'ın et-tesârîfi: Tefsîru'l-Kur'ân mim mâ iştebehet esmâuhû ve tesarrafet meânihî* (Muhakkik açıklamaları) (Ürdün: Müessesetü'l-Beyti'l-Melikiye li'l-Fikri'l-İslâmî, 2008), 92-97.

⁶⁴ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, thk. Abdu'l-Celîl Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/39.

⁶⁵ Zeccâc (muhakkik'in açıklamaları), 1/ج.

⁶⁶ Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşîf el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Hüdâ Mahmud Karaa (muhakkik'in açıklamaları) (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1990), 28.

⁶⁷ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân* (muhakkik'in açıklamaları), 49.

⁶⁸ İsmail Çalışkan, "Tefsir Usulünün Oluşum Sürecinde İlk Yazılı Kaynaklar-İbn Vehb ve Muhâsibî'nin Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Tahlil-" *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2 (2008), 59.

kısaltan kimselerin isimlerinin müellif ismi olarak verilme ihtimali bazı karışıklıklara sebep olabilmektedir. İlgili yön erken dönem eserlerinde dikkate alınması gereken bir husustur.⁶⁹

Yukarıda bahsedildiği üzere İbn Abbâs'a isnat edilen *Ġarîbu'l-Kur'ân/ Luġatu'l-Kur'ân, Mesâilu Nâfi' b. Ezrak* gibi eserlerin kime ait olduğu konusu tartışılmış, İbn Abbâs tarafından yazılmadığı kanaati oluşsa bile bu defa bizzat kendisi tarafından herhangi bir eserin yazdırılıp yazdırılmadığı gündeme gelmiştir. Buna rağmen kendisi adına eserler basılmış ve o eserler üzerinden çalışmalar yapılmıştır. Halbuki *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha* isimli nüshanın sonraki kaynaklardan hareketle derlendiği ortaya konmuştur.⁷⁰ Kaldı ki genel bir ifadeyle sahâbe, tâbiîn ve hatta tebe-i tâbiîn dönemine ait hiçbir eserin orijinalinin günümüze ulaşmadığı, kişilere nispet edilerek basılı hale getirilen eserlerin çoğunun sonraki eserlerde geçen ilgili sahâsâ ait rivayetlerin toplanarak meydana getirilmiş olduğu daha önce ifade edilmişti.

Nitekim erken dönemden günümüze ulaştığı ifade edilerek tâbiîn döneminde Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden bir eser olarak takdim edilen, üstelik yazma nüshasının nerede kayıtlı olduğu belirtilmeden Muhammed Cevad el-Hüseyni el-Celâlî tarafından tahkiki yapılarak neşredilen Zeyd b. Ali b. Hüseyin'e (ö. 122/740) ait *Tefsîru Ġarîbu'l-Kur'ân*'ın güvenilirlik sorununa dikkat çekilmiş, eserin sonraki dönem rivayetlerinden hareketle toplanmış olabileceği ifade edilmiştir.⁷¹ Yine İslâmî ilimler alanında ve özellikle de hadiste önemli bir yeri olan Abdullah b. Mübarek'e (ö. 181/797) yazma bir nüsha isnat edilmiş, ilgili nüshanın Ayasofya 221 ve 222'de bulunduğu iddia edilmiştir. Ancak bu bilginin yanlış olduğu ilgili nüshanın Abdullah b. Muhammed b. Vehb ed-Dineverî'nin (ö. 308 veya 358) *Tenvîru'l-Mikbâs* adlı tefsirin hicrî altıncı asra ait bir nüshası olduğu anlaşılmıştır.⁷²

Katar'ın başkenti Doha'da Pakistan'lı araştırmacı et-Tahir b. Muhammed es-Sûretî'nin 1976'da *Tefsîru Mücâhid* adıyla neşrettiği eser de Mücâhid'e ait olmayıp sonraki eserlerden toplanarak meydana getirilmiştir.⁷³ Üstelik Cerrahoğlu ilgili metnin Âdem b. Ebî İyâs'a (ö. 220/835) ait olabileceğini ifade etmektedir.⁷⁴ Kaldı ki bahsettiğimiz eserden faydalanılmanın yanında yine sonraki dönem eserlerden toplanarak oluşturulan *Tefsîru imam Mücâhid b. Cebr* adıyla bir doktora çalışması yapılmış ve yayınlanmıştır.⁷⁵

Erken dönem tefsir türlerinin en önemlileri arasında yer alan vücûh ve nezâir eserleri arasında sayılan Yahyâ b. Sellâm adına tahkiki yapılarak basılan eserin Yahyâ b. Sellâm'a mı yoksa torunu Yahyâ b. Muhammed b. Yahyâ b. Sellâm'a mı ait olduğu tartışılmıştır. Gerek vücûh ve nezâir kategorisinde sayılan eserler arasında gerekse temel kaynaklarda Yahyâ b. Sellâm'a böyle bir eser nispet edilmemektedir. Eserin Yahyâ b. Sellâm'a aidiyeti hicrî 693 yılına ait Kayrevan'da bulunan yazma nüshada bulunan bir ifadeden ve Yahyâ b. Sellâm'a ait tefsir karşılaştırmaları üzerinden tahmin yürütülerek ifade edilmektedir.⁷⁶

Erken dönemde ilimlerin henüz tasnif edilmemiş olmasının getirdiği sıkıntılarının da müellif-eser ilişkisindeki karışıklığa katkı sağladığı söylenebilir. Örneğin erken dönem eserlerinde meâni'l-Kur'ân, Ġarîbu'l-Kur'ân, vücûh ve nezâir, müşkilü'l-Kur'ân, i'râbu'l-Kur'ân gibi

⁶⁹ Fatih Rukancı vd. *Yazma Eserlerin Bibliyografik Denetimi* (Ankara: Hiperlink Yayınları, 2016), 100; Seyit Bahçıvan, "Yazma Eserlerin Tahkikinde Metodolojik Problemler". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/21 (2006), 82.

⁷⁰ Racâl, *Tefsîru İbn Abbas* (Muhakkikin mukaddimesi), 7.

⁷¹ Ebü'l-Hüseyn Zeyd b. Ali Zeynilâbidîn b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib el-Alevî el-Hâşimî el-Kureşî, *Tefsîru Ġarîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Cevad el-Hüseyni el-Celâlî (Beyrut: Dâru'l-Va'yi'l-İslâmî, b.y.), 25, 105.

⁷² İshak Özgel, "Erken Dönem İşârî Tefsiri Bağlamında Abdullah b. Mübarek'in Tefsiri Meselesi" *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (2007), 119.

⁷³ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 74; İsmail, Cerrahoğlu, "Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/1 (1978), 49.

⁷⁴ Cerrahoğlu, "Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir", 50.

⁷⁵ Muhammed Abdü's-Selâm Ebu'n-Nil, *Tefsîru'l-imami Mücâhid b. Cebr* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-İslâm'l-Hadîseti, 1989), 25.

⁷⁶ bk. Hind Şelebi, *Tesârîf* (Muhakkik açıklamaları), 77-87.

isimler başlangıçta aynı konuyu muhtevi eserler için kullanılmış, ilimlerin kendine özgü sınırlarının zamanla netleşmesiyle ayrı ayrı isimler altında anılmaya başlanmış ve bunun sonucu olarak aynı eser farklı isimlerle aynı müellife isnat edilebilmiştir. Nitekim Ebû Ubeyde'ye (ö. 210/825) *Mecâzu'l-Kur'ân* dışında *Ġarîbu'l-Kur'ân*, *Meâni'l-Kur'ân* gibi farklı iki kitap daha nispet edilmiş⁷⁷ ama bunların tamamının *Mecâzu'l-Kur'ân* olarak bilinen eserine verilen farklı isimler olduğu belirtilmiştir.⁷⁸ Mukâtil b. Süleyman'a nispet edilen *Vücûh ve nezâir* aynı zamanda *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* ismiyle de basılmıştır. Aidiyet tartışmaları bir tarafa Mukâtil'e nispet edilen eserlerin tamamının tek bir kaynaktan hareketle sonradan konularına göre ayırıştırılarak farklı eserler şeklinde tanzim edilmiş olması da büyük olasılıktır. Örneğin bazı eserlerde sadece tefsirinin olduğunun vurgulanması ve diğer eserlerden söz edilmemesi ilginçtir.⁷⁹

Sehl et-Tusterî'nin (ö. 283/896) tasavvufî tefsiri olarak bilinen bir eserin⁸⁰ aslında başkasına ait açıklamalardan ibaret olduğunun ifade edilmesi manidar olmalıdır.⁸¹ Rivayet tefsirlerinin en önemlilerinden biri kabul edilen ve Müslümanların ilmî anlamda en parlak dönemlerinden birini yaşadığı bir döneme ait olan İbn Ebî Hâtim'in tefsirinin dahi bu anlamda tartışma konusu yapılmış olması için ciddiyetini anlatma açısından önemlidir.⁸² Nitekim Es'ad Muhammed et-Tayyib tarafından tahkiki yapılan İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm müsneden an Rasûlillahi ve's-sahâbeti ve't-tâbiîn* isimli eserinde muhakkik eserin bir kısmını mevcut yazma nüshalardan derlediği halde kalan kısımlarını daha sonraki eserlerden bir araya getirmiştir. İlgili durum okuyucuya sanki eserin tümünün yazma nüshalardan hareketle tahkik edilip basıldığı intibahı vermektedir. Eserle ilgili çalışma yapan Mehmet Akif Koç konuya özellikle dikkat çekmiştir.⁸³ Dönemin şartları gereği bunlar fazla yadırganmamalıdır.

Konuyla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Nitekim kime ait olduğu bilinmeyen bir nüsha hem Zeccâc'a nispet edilerek İbrâhim Ebyârî tarafından *İ'râbu'l-Kur'ân el-mensûb ilâ Zeccâc* ismiyle yayınlanmış,⁸⁴ hem de eserin sonunda bu eserin Zeccâc'a değil de Mekki b. Ebî Tâlib'e (ö. 437/1045) ait olduğu ifade edilerek çelişkili bir durum sergilenmiştir.⁸⁵ Daha sonra yapılan detaylı bir çalışmada ise meçhul nüshanın Ali ed-Darîr el-İsfahânî el-Buklîni'ye ait olduğu savunulmuştur.⁸⁶

Yine Vehb b. Münebbih'e (ö. 114/732) ait olduğu ifade edilen⁸⁷ *Risâle fî kısısî'l-ahyâr* isimli meğazî ile ilgili eserin İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Evlîyâullah*'ı olduğu sanılmaktadır.⁸⁸ Çelebî'nin Vehb'e isnat ettiği *Kitâbu'l-İsrâiliyyât*'ın onun torunu Abdulmun'im kanalıyla gelen *Kitâbu'l-mebde*'i olabileceği ifade edilmektedir.⁸⁹

Eserin müellife ait olup olmama sorunu sadece erken döneme ait bir konu olmayıp aslında daha sonraki dönemlere de taşan bir meseledir. Meselâ, Abdülkâdir Geylânî'ye (ö.

⁷⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 59, 60; Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1977), 5/238.

⁷⁸ Sezgin, *Târîhüt-türâsî'l-Arabî*, 1/83; Tayyâr, *Tefsîru'l-Luğavî*, 335.

⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, 5/255.

⁸⁰ Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-'arabî*, 1/190; Ignaz Goldziher, *Mezâhibut-tefsîri'l-İslâmî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1955), 238.

⁸¹ Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu*, 153.

⁸² Koç, *Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 95; Hikmet Beşir Yâsin, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm müsneden an Rasûlillâhi ve's-sahâbeti ve't-tâbiîn sûratâ âli imrân ve'n-nisâ* (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1405), 165.

⁸³ Koç, *Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 28.

⁸⁴ İbrâhim Ebyârî, *İ'râbu'l-Kur'ân el-mensûb ilâ Zeccâc* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-İslâmî, 1982).

⁸⁵ Ebyârî, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 1098.

⁸⁶ Durmuş Ali Kayapınar, "ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen Meâni'l-Kur'ân Kimindir ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?" *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1997), 105.

⁸⁷ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, 6/35.

⁸⁸ Josef Horovitz, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, çev. Ramazan Altınay - Ramazan, Özmen (Ankara: Ankara Okulu, 2002), 41.

⁸⁹ Horovitz, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, 42.

561/1166) nispet edilerek *Tefsîru'l-Ceylânî* adıyla 2009'da İstanbul ve Beyrut'ta iki farklı yayınevi ve iki farklı muhakkik tarafından neşri yapılan eserin Ni'metullah Nahcivânî'ye (ö. 920/1514) ait *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-ğaybiyye* olduğu belirlenmiştir.⁹⁰ İbn Hibbân'a (ö. 354/965) atfedilen tefsirin aslında Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkindî'nin (ö. 860/1456) *Bahru'l-ulûm* isimli tefsiri olabileceği şüphesi söz konusudur.⁹¹ Molla Fenârî'ye (ö. 834/1431) nispet edilen bir kısım eserler de bu yönüyle tartışılmıştır.⁹² Aynı şekilde *el-Burhânü'l-kâşif an i'câzi'l-Kur'ân* adlı eserin de dede Zemlekânî'ye mi yoksa torunu Zemlekânî'ye mi ait olduğu tartışılmış, eserin Kemâlüddin Abdülvâhid b. Abdülkerim ez-Zemlekânî'ye (ö. 651/1253) ait olduğu anlaşılmıştır.⁹³ Hayli geç dönem sayılabilecek kelâmî konuları içeren *Ravzâtu'l-cennât fî usûli'l-'tikâd* isimli eserin hem Mehmet Birgivi'ye (ö. 981/1573) hem de Hasan b. Abdullah Kâfi Akhisârî'ye (ö. 1024/1616) nispet edilmiş olması yapılan çalışmalarla Akhisârî'ye ait olduğunun belirlenmesi ilginçtir.⁹⁴ Sonraki dönemlere ait farklı bir örnek olarak İbnu'l-Hacîb'in (ö. 646/1249) *el-Kifâye'sine* şerh olarak yazılan Ali Kuşçu'ya (ö. 879/1474) ait olduğu iddia edilen *el-İfsâh* adlı eserin ona ait olmadığı, ayrıca eserin *Şerhu'l-kâfiye li'bni'l-hâcib*, *el-İfsâh şerhu'l-kâfiye*, *İ'râbu sûreti'l-fâtiha ve Kitâbu'l-kâfiye*, *Kitâbu'l-ifsâh*, *el-İfsâh fî i'râbi'l-kâfiye*, *İfsâh mu'ribu'l-kâfiye* şeklinde farklı isimlerle anıldığı da bilinmektedir.⁹⁵

Aynı tavrı diğer alanlara ait eserler için de düşünmek gerekmektedir. Örneğin Halil b. Ahmed'e (ö. 175/791) nispet edilen *Kitâbu'l-ayn*'in ona aidiyeti konusunda birçok veri olmasına rağmen yine de tartışmalar mevcuttur. İlgili eserin tamamen Leys b. Nasr b. Nisbe'ye ait olduğu, kıymetini artırmak için Halil b. Ahmed'e nispet edildiğini söyleyenlerin yanında eserin bir kısmını Leys'in yazdığını diğer bir kısmını da Halil b. Ahmed'in yazdığını ifade edenler de mevcuttur.⁹⁶

Görüldüğü gibi bazı eserlerin müellifi konusu tartışmalıdır. Ancak bu ilgili malumatın işe yaramazlığı ve değersizliği anlamına gelmemektedir. Yalnız böyle bir gerçekliği dikkate almadan bilgi aktarımı da doğru değildir. Zira edinilen bilgi şahıs ve dönemi ile ilişki kurmayı gerektirebilir. Yapılacak analizin isabetli olup olmaması kurulan ilişkiye göre değişecektir.

3. Sonradan Eklenmiş veya Değiştirilmiş Bilgilerin Bulunması

Aynı müellife atfedilen yazma nüshalar arasında içerik farklılıklarına rastlandığını muhakkiklerin nüsha karşılaştırmalarından rahatlıkla görebilmekteyiz. Hatta bazen aynı ravi tarafından aktarılan nüshalar arasında dahi farklılıklar olabilmektedir.⁹⁷ Yazılı kültürün sınır ve imkanları, erken döneme ait eserlerin ağırlıklı olarak şifâhî bir şekilde nakledilme geleneği buna zemin hazırlamaktadır. Mevcut durum dönemin siyasî, sosyal ve kültürel yapısıyla birleştiğinde işin mahiyeti biraz daha değişebilmektedir.

Esere kısmen de olsa ilavelerin yapıldığını gösteren nüsha farklılıklarının belki de en makul olan şekli bizzat müellifin hayattayken kendi eseri üzerinde yaptığı değişikliklerdir.

⁹⁰ Orkhan Musakhanov - Necdet, Tosun, "Tefsîru'l-Ceylânînin Abdülkadir Geylaniye Nisbeti Meselesi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 33/1 (2014), 14.

⁹¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/174 (22 nolu dipnot).

⁹² bk. Kadir, Gümbeş, "Molla Fenariye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenari Bibliyografyası", *Molla Fenari Sempozyumu* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010), 467-524.

⁹³ Bahaudin İslamoğlu, "el-Burhân'ın Aidiyet Problemi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2 (2013), 88.

⁹⁴ Mehmet Tözluyurt, "Ravzâtu'l-Cennât fî Usûli'l-'tikâd Adlı Risalenin Aidiyeti ve İçeriği Konusunda Bir İnceleme", *Bulu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13 (2019), 173.

⁹⁵ Musa Alp, "Arap Dilinde Telif Edilmiş el-İfsâh Adlı Eserin Aidiyet Problemi, Kaynakları, İçeriği ve Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2 (2010), 108.

⁹⁶ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-Muzhir fî ulûmi'l-luğati ve envâihâ*, thk. Ali Muhammed Becevî vd. (Beyrut: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1986), 1/77.

⁹⁷ Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, 47.

İlgili değişiklik ilave şeklinde olabileceği gibi bazı bilgilerin çıkartılması şeklinde de olabilmektedir. Bu müellifin kendi fikrî gelişimiyle ilgili olabileceğinden anlaşılabilir bir durumdur.⁹⁸ Ancak bazen nüshalar arasındaki farklılık müstensih'in bilgisizliğinden tutun da unutkanlığına ve hatta bilerek değiştirmeye kadar birçok sebebe dayanabilmektedir.⁹⁹ Nakline özel bir önem atfedilen hadis rivayetlerinde dahi yazılı döneme geçtikten sonra bile ziyâdetü's-sika¹⁰⁰ ve müdreclerden bahsediliyorsa¹⁰¹ tefsir niteliği taşıyan bir metne bilerek veya bilmeyerek ilavelerin yapılmış olması dönem itibarıyla gayet mümkündür.

Bugün elde mevcut ilk tam Kur'an tefsiri olarak kabul edilen Mukâtil'in tefsirine sonradan ciddi anlamda ilavelerin yapıldığı bilinmektedir. Örneğin Hûd suresi 53. Ayette geçen خيل kelimesi açıklanırken ... قال عبد الله قال الفراء الخيل مسكنة الباء... şeklinde ilgili kelimeye dair Ferrâ'nın açıklamalarının nakledildiği görülmektedir.¹⁰² Mukâtil'in ölüm tarihinin milâdî 767, Farrâ'nın 822 olduğuna ve karşılaşmış olsalar dahi bunun Ferrâ'nın ancak altı yaşlarına tekâbüledebileceğine, bu yaşta bilgi almanın mümkün olmayacağına göre kendisinden yaklaşık elli küsur sene sonra vefat etmiş bir kişinin görüşlerinin eserde yer almış olması esere sonradan yapılan ilaveyi açıkça göstermektedir. Kaldı ki aynı durum muhakkikin gözünden kaçmamış, bunun sonradan ilave edilen bir bilgi olduğuna dipnotta yaptığı açıklamayla dikkati çekmiştir. Bazen eserde Ferrâ ile yine kendisinden sonra yaşamış *Mecâzu'l-Kur'ân* sahibi Ebû Ubeyde'ye (ö. 209/824) ait açıklamaları bir arada görebiliriz.¹⁰³ Zaten Fuat Sezgin de Hatîb Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*'ını kaynak göstererek Mukâtil'in tefsirine sonradan bazı ilavelerin yapıldığını ifade etmektedir.¹⁰⁴ Ayrıca Abdullah b. Sâbit tarafından önemli ölçüde ilavelerin yapıldığı ifade edilmiştir.¹⁰⁵

Herhangi bir yazma eser basılı hale getirilirken eğer varsa farklı yerlerde bulunan nüshaların en güvenilirini esas alınarak birbiriyle karşılaştırılmakta, diğer nüshalardan her biri belli bir rumuzla gösterilmekte, eser elde edilebilen nüshaların tamamından faydalanılarak tamamlanmaya çalışılmaktadır. Bu esnada nüsha farklılıkları dipnotlarda gösterilmektedir. Nüshanın birindeki noksan kısımların veya hatalı yazımların diğerinden faydalanılarak giderilmiş olması bir yönüyle nüshayı daha güvenilir hale getirirken diğer taraftan yukarıdaki örnekte de gördüğümüz gibi rivayetler veya yazımlar sırasında bilerek ya da bilmeyerek hataların yapıldığını da açıkça göstermiş olmaktadır. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın *Mecâzu'l-Kur'ân*'ının Fuat Sezgin tarafından dünyanın farklı kütüphanelerinde bulunan elyazması nüshalardan edisyon kritik edilerek oluşturulduğunu daha önce belirtmiştik. Muhakkik nüshalardan birisinde İbn Ebî Hâtim'in Ebû Ubeyde'ye yönelik eleştirilerinin bulunduğu bahsetmektedir.¹⁰⁶ Nitekim aynı açıklamaların devamında Sezgin bazı nüshalarda ilave açıklamaların olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁷ Ayrıca Ma'mer ile aynı dönemde yaşamış olan Ferrâ, Asmaî (ö. 216/831) gibi isimlerin kullanımına da dikkat çekmektedir.¹⁰⁸ Nisâ suresinde "Eğer haksızlık yapmaktan korkarsanız"¹⁰⁹ ifadeleri açıklanırken verilen kısa açıklamadan sonra kimin tarafından söylendiği çok da kestirilemeyen "Ben Ebû Ubeyde'den bunu duymadım

⁹⁸ Bahcivan, "Yazma Eserlerin Tahkikinde Metodolojik Problemler", 63.

⁹⁹ Bilgin, "Yazma", 373.

¹⁰⁰ Salih Karacabey, "Ziyâdetü's-Sika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/486.

¹⁰¹ Hüseyin Akgün, "Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnâdı Meselesi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2017), 29.

¹⁰² Mukâtil, *Tefsîr*, 2/286.

¹⁰³ Mukâtil, *Tefsîr*, 3/117, 621; diğer bazı örnekler için bk. 2/289, 298, 299; 3/89, 90, 123, 128, 182, 611, 612, 615, 618, 621 vb.

¹⁰⁴ Sezgin, *Târîhut-türâsi'l-Arabî*, 1/85.

¹⁰⁵ Muhammed Suat Mertoğlu, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/291.

¹⁰⁶ Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân* (Muhakkikin açıklamaları), 1/24.

¹⁰⁷ Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân* (Muhakkikin açıklamaları), 1/25.

¹⁰⁸ Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân* (Muhakkikin açıklamaları), 1/26.

¹⁰⁹ Nisâ 4/3.

dedi.¹¹⁰ ifadesinin yer almasından ilgili bilginin bir kısmının eklenmiş olma ihtimalini gündeme getirmektedir.

Yahya b. Sellâm'ın tefsirine oğlu Muhammed ve müstensihler tarafından bazı ilavelerin yapıldığı da bilinmektedir.¹¹¹ Yine Yahyâ b. Sellâm'a ait olduğu tahmin edilen *Tesârif*e de sonradan ilavelerin olduğu ifade edilmiştir.¹¹² Yukarıda bahsi geçen Pakistanlı araştırmacı et-Tahir b. Muhammed es-Sûretî'nin *Tefsîru Mücâhid* adıyla neşrettiği eserde sonradan yapılan epeyce bir ilaveye işaret edilmiştir.¹¹³ Bu eserin yayımlanmasından sonra yine sonraki dönem eserlerden toplanarak oluşturulan *Tefsîru İmam Mücâhid b. Cebr* adıyla yayınlanan eserde de Mücâhid'e ait olmayan rivayetlerin olduğu açıkça vurgulanmıştır.¹¹⁴

Sistemik tefsire geçişin kavşak noktası ve erken dönemin önemli tefsir örneklerinden birisi olarak kabul edilen Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuh* isimli eserini hazırlarken muhakkik, nüshalar arasında zaman zaman takdim ve tehirlerin, lafızlarda farklılıkların olduğunu da vurgulamadan edememektedir.¹¹⁵

Bilginin hangi kanallardan geldiği belirtilmeksizin (senetsiz) karae, ravâ, hakâ, ecâze, zehebe gibi ibareler kullanılarak sadece müellifin ismiyle aktarılma geleneğinin zamanla yaygınlaşmasının sonradan eklenen bilgilere zemin hazırlamış olabileceğini de buraya eklemek gerekecektir. Zayıf ve uydurma rivayetlerin önünü açan bu tutum maalesef pratikte yer edinmiş gözükmektedir.¹¹⁶ Örneğin İbn Hâleveyh (ö. 370/980) *men yeqûlû* من يقول çerçevesinde farklı kıraatleri verirken doğrudan "Hamze (ö. 156/773) ve Kisâf (ö. 189/805) şöyle okudu "قرأ حمزة والكسائي" diyerek -bu bilgiyi kendisine ulaştıran rivayet zincirini veya eser/ler/i vermeksizin- Hamze ve Kisâf'nin okuyuş tercihlerini aktarmaktadır.¹¹⁷ Yaşadıkları zaman dilimi arasındaki farkı görme açısından Hamze, Kisâf ve İbn Hâleveyh'in ölüm tarihlerine bakmak yeterli olacaktır. Kaldı ki bu konuda Buhârî'nin ta'likleri yani isnatlarını vermeden aktardığı bilgiler meşhurdur.¹¹⁸ Dönemin eserlerine bakıldığında ilgili aktarım şeklinin epeyce yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Aynı bilginin aynı isnat zinciriyle tefsirin farklı yerlerinde tekrar edilmesi¹¹⁹ ise eklemeye yapmaya katkı sağlayan başka bir yaklaşım türü olarak görülebilir.

Bütün bu sebeplerle eski nüshalara dayanılarak hazırlanan hemen her eserin dipnotlarında nüshalar arasındaki farklılıklara dikkat çekilme gereği duyulmuştur. Muhakkikin Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'ının daha ilk sayfasında gösterdiği nüshalar arası farklılıklara bakmak konunun anlaşılması açısından yeterli olacaktır.¹²⁰

Verilen örneklerden anlaşılmıştır ki çeşitli nedenlerle erken dönem eserlerine sonradan eklemeler yapılmıştır. Yapılan eklemeler oranın elbette ki eserden esere değişebilecektir. Yapılması gereken şey bilgiyi transfer ederken veya yorumlarken dönemin eserlerinin kendine özgü özelliklerinin göz önünde bulundurulmasıdır.

Sonuç

Kur'ân'ın otantik anlamının yakalanması ve ilgili muhtevanın erken dönemden günümüze taşınması Müslüman bilginlerin en temel görevlerindedir. Buna ulaşmanın olmazsa olmazlarından birisi erken dönem eserlerinden faydalanmaktır.

¹¹⁰ Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 1/112.

¹¹¹ Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, 24, 28, 44; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 138.

¹¹² bk. Hind Şelebî, *Tesârif*, 97, 98.

¹¹³ bk. Cerrahoğlu, İsmail, "Tefsirde Mücâhid", 23/40-49.

¹¹⁴ Ebu'n-Nil, *Tefsîru İmam mücâhid b. Cebr*, 26.

¹¹⁵ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuh* (Muhakkikin açıklamaları), 21, 22.

¹¹⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 1/201.

¹¹⁷ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî, *İ'râbu'l-kıraati's-seb' ve 'l-lelühâ* (Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1992), 1/63.

¹¹⁸ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 117.

¹¹⁹ Koç, *Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 37, 40.

¹²⁰ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, s. 39.

Erken dönem olarak adlandırılan Hz. Peygamber'den milâdî onuncu yüzyıla kadar geçen sürenin hiç de azımsanmayacak bir zaman dilimini kapsadığı açıktır. Bilginin yazıya aktarımının zamanla yaygınlaştığı, dönemin İslâmî bilimlerin teşekkül ve gelişimine denk düştüğü; ayrıca söz konusu süreçte siyasî, sosyal ve kültürel birçok değişimin olduğu bir vakıadır. Bu özelliklerin döneme ait bilginin şekillenmesinde etkin olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla ilgili bilgilerin sağlıklı bir şekilde transferi sürecin bütüncül değerlendirilmesini ve içeriğe yansıyan yönlerinin dikkate alınmasını gerektirmektedir.

Bu durumda müellif-nüsha ilişkisi mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Zira kaynaklarda müfessir olarak bir kısım isimlerin adı geçse de bunlardan bazılarının ilgili bilgiyi yazılı hale dönüştürüp dönüştürmediği tartışmalıdır. Zira tedvin dönemi en erken şekliyle tâbiîn döneminde başlatılmaktadır. Yazı kısmî olarak devreye sokulsa bile verilen örneklerden bilgiyi rivayetle aktarma eğiliminin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Döneme ait orijinal herhangi bir eserin günümüze ulaşmaması, ilgili bilgileri günümüze taşıyan en eski yazma eserler ile müellifleri arasında ciddi zaman aralığının olması belli sorunları beraberinde getirmiştir.

Araştırmalarda ve bilginin güncellenmesinde ilgili zaman diliminde bilginin aktarılmış biçiminin dikkate alınması gerektiği ortaya çıkmıştır. Zira bazı bilgilerin müellifinin belirlenmesinde zorlanıldığı görülmüştür. Ayrıca nakil sırasında çeşitli etkenlerle bilginin eksik veya yanlış nakledilmiş olma ihtimali yanında sonradan eklemelerin de olabileceği anlaşılmıştır. Tefsir ilmi bağlamında rivayet analizinin gerektiği şekilde yapılmamış olması, bazı eserlerde sonradan ekleme yapılan bilginin azımsanmayacak ölçülere ulaşma ihtimali dikkat edilmediğinde yanlış sonuçlara götürebilecektir.

Ayrıca yazma eserlerden müellif nüshası oluşturma kendi içerisinde bazı zorlukları barındıran zorlu bir süreçtir. Ne denli titizlik gösterilirse gösterilsin eserin yazma nüshalarından derlendiği unutulmamalı, azami hassasiyete rağmen hataların olabileceği bilinmelidir.

Bazı bilgilerin sonraki dönem kaynaklarında yer alan rivayetlerden hareketle müellifile ilişkilendirilip kitap haline getirilmesi dikkate alınması gereken diğer bir husustur. Çalışmalarda söz konusu eserlerin sonraki döneme ait rivayetlerin toplanmasıyla oluşturulduğu unutulmamalıdır. Oluşumundaki süreç dikkate alınmadığında ilgili malumatın erken döneme ait genel bir kanaat oluşturmaya katkısı yanında her yönüyle doğru ve kesin bilgi ifade ettiği zannına yol açma ihtimali de vardır. Müellifin kaleminden çıkan orijinal bilgi ile sonraki dönem eserlerden müellife aidiyeti iddia edilerek toplanan bilginin niteliği ve bilgi değeri arasında fark olduğu aşikardır. Bilgi transferinde bu farka dikkat etmek gerektiği ortaya çıkmıştır.

Dolayısıyla asıl görevi Allah'ın muradını tespit etme olan müfessirin araştırmaları sırasında erken döneme ait eserlerin söz konusu özelliklerini dikkate alma mecburiyeti vardır. Güvenilir bilgi transferi ve sağlıklı din algısı ancak bu dikkatle elde edilebilecektir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *Mu'cemü'ğarîbu'l-Kur'an müstahricen min sahîhi'l-Buhârî*. Kahire: Dâru'l-İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1950.
- Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *Tefsîru Abdurrezzâk*. thk. Muhmûd Muhammed Abduh. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999.
- Ahfeş el-Evsat, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî. *Meâni'l-Kur'an*. thk. Hüdâ Mahmud Karaa. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1990.
- Âişe Abdurrahmân Binti Şâtî'. *el-İ'câzu'l-beyânî li'l-Kur'ân ve mesâilu Nâfi b. Ezrâk*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2004.
- Akgün, Hüseyin. "Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnadı Meselesi". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8 (2017), 21-54.
- Akk, Halid Abdurrahmân. *Usûlu't-tefsîr ve kavâiduh*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1986.
- Alp, Musa. "Arap Dilinde Telif Edilmiş el-İfsâh Adlı Eserin Aidiyet Problemi, Kaynakları, İçeriği ve Değerlendirilmesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10/2 (2010), 87-110.
- Avcan, Velid Hüveymil. "Tefsîru hamsemie âye mine'l-Kur'ani'l-Kerîm fi'l-emr ve'n-nehî ve'l-halâl ve'l-harâm". *Dirâsâtu Ulûmi's-Serîfa ve'l-Kânûn*. 35/2 (2008), 430-455.
- Bahçıvan, Seyit. "Yazma Eserlerin Tahkikinde Metodolojik Problemler". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 21/21 (2006), 61-90.
- Bilgin, Orhan. "Yazma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/369-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bozkurt, Nebi, "Mektep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/5-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Brockelmann, Carl. *Tarîhu'l-edebi'l-arabi*. çev. Abdülhalîm Neccâr. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1959.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 23/1. (1978), 31-50.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Yahyâ b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsirde Ata b. Ebî Rabah ve İbn Abbas'dan Rivayet ettiği Ğarîbu'l-Kur'an'ı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 22/1 (1978), 17-104.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah İbn Abbas ve Tefsir İlmindeki Yeri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*. 11/2 (1972), 74-83.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Ali İbn Talha'nın Tefsir Sahîfesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (1969), 55-82.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 1988.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Ali b. Ebî Talha". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/386-387. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsir Usulünün Oluşum Sürecinde İlk Yazılı Kaynaklar-İbn Vehb ve Muhâsibî'nin Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Tahlil-" *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12/2 (2008), 55-74.
- Ebu'n-Nil, Muhammed Abdü's-Selâm. *Tefsîru'l-imami Mücahid b. Cebr*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadîse. 1989.
- Ebyârî, İbrâhim. *İ'râbu'l-Kur'ân el-mensûb ilâ Zeccâc*. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-İslâmî, 1982.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-Müfessirîn*. thk. Süleyman b. Salih el-Hizzî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali Neccâr - Ahmed Yusuf Necati. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1983.
- Goldziher, Ignaz. *Mezâhibut-tefsîri'l-İslâmî*. çev. Abdulhalim en-Neccâr. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1955.

- Gümbeyaz, Kadir. "Molla Fenariye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenâri Bibliyografyası" *Molla Fenâri Sempozyumu*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi (2010), 467-524.
- Gümüş, Sadrettin. "Garîbu'l-Kur'an Tefsirinin Doğuşu". *Marmarü üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5 (1993), 9-26.
- Hâleveyh, ibn. *İrâbu'l-kuraati's-seb' ve 'İlelühâ*, 1. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1992.
- Hârûn b. Mûsâ, el-Ezdî. *Vücûh ve nezâir*. thk. Hâtım Sâlih Dâmin. Bağdat: Vizâretü's-Sekafet ve'l-İ'lâm, 1988.
- Hikmet Beşîr Yâsin. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm müsne'den an Rasûlillâhi ve's-sahâbeti ve't-tâbiîn sîratâ âli imrân ve'n-nisâ*. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ. Doktora Tezi, 1405.
- Hind Şelebî. *Tefsîru Yahya b. Sellâm et-teymî el-Basrî el-Kayravânî min sûreti'n-nahl ilâ sûreti's-saffât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 2004.
- Hind Şelebî. *Yahyâ b. Sellâm'in et-tesârîfi: Tefsîru'l-Kur'an mimâmâ iştebehet esmâuhû ve te-sarrafet meânihî*. Ürdün: Müessesetü'l-Beyti'l-Melikiyye li'l-Fikri'l-İslâmî, 2008.
- Horovitz, Josef. *İslâmî Tarihçiliğın Doğuşu*. çev. Ramazan Altınay - Ramazan, Özmen. Ankara: Ankara Okulu, 2002.
- İbn Hallikân, Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefâyâtu'l-a'yân*. thk. İhsan Abbas. 5. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- İbnu'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. *Kitâbu'l- fihrist li'n-Nedîm*. thk. Rıza Teceddü. 1. Tahran: b.y. 1391.
- İslamoğlu, Bahaüddin "el-Burhân'ın Aidiyet Problemi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2 (2013), 79-89.
- Karacabey, Salih. "Ziyâdetü's-sika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/486-487. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir*. Ankara: Ankara Okulu, 2010.
- Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn ve İzâhu'l-meknûn*, çev. Şerafettin Yaltkaya-Rifat Bilge. 1. İstanbul: MEB, 1971.
- Kayapınar, Durmuş Ali. "ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen Meânî'l-Kur'an Kimindir ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1997), 81-108.
- Kehhale, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellefîn*. 3. Beyrut: Müessetu'r-Risale, 1993.
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*. Ankara: Kitâbiyât, 2003.
- Landau, Jacop "Küttâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/3-4. İstanbul: TDV Yayınları 2003.
- Ma'mer b. Müsennâ, Ebî Ubeyde et-Teymî el-Basrî. *Mecâzu'l-Kur'ân*. thk. Fuat Sezgin. Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1954.
- Mertoğlu, Muhammed Suat. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/290-294. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Mukâtil b. Süleymân, b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 1. Beyrut: Müessesetu't-Târîhi'l-Arabî, 2002.
- Musakhanov, Orkhan - Tosun, Necdet. "Tefsîru'l-Ceylânînin Abdülkadir Geylaniye Nisbeti Meselesi". *Tasavvuf ilmi ve Akademik Araştırma Dergisi*. 33/1 (2014), 1-16.
- Öz, Mustafa. "Nâfi' b. Ezrâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/289-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özgel, İshak. "Erken Dönem İşârî Tefsiri Bağlamında Abdullah b. Mübârek'in Tefsiri Meselesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18/1 (2007), 119-138.
- Pedersen, Johannes. *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. çev. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Racâl, Raşid Abdü'l-Mun'im, *Tefsîru ibn Abbas müsemâmâ sahîfetü Ali b. Ebî Talha*. Beyrut: Müessesetü Kütübü's-Sakâfiyye, 1991.
- Rukancı, Fatih vd. *Yazma Eserlerin Bibliyografik Denetimi*. Ankara: Hiperlink Yayınları, 2016.
- Rufeyde, İbrahim. *en-Nahv ve kütübü't-tefsîr*. Libya: Dâru'l-Kütübü'l-Vataniyye, 1990.

518 | Süleyman Kaya. Erken Dönem Tefsirlerinde Otantiklik Problemi ve Müellif-Eser ...

- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbü'rî. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Muhammed b. Âşûr. 1. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, 2002.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*. 1. Riyad: İdâretu's-Sekâfe ve'n-Neşr bi'l-Câmia, 1411/1991.
- Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*. thk. Mustafa Reyb el-Buğâ. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *el-Muzhir fi ulûmi'l-luğati ve envâihâ*. thk. Ali Muhammed Becavî vd. 1. Beyrut: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1986.
- Şehhâte, Abdullah Mahmûd. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. Beyrut: Müessesetu't-Târîhu'l-Arabî, 2002.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman b. Nâsır. *et-Tefsîru'l-luğavî li'l-Kur'ani'l-Kerîm*. Riyad: Dâru İbn Cevzî, 1422/2001.
- Tözluyurt, Mehmet. "Ravzâtu'l-cennât fi usûli'l-i'tikâd Adlı Risalenin Aidiyeti ve İçeriği Konusunda Bir İnceleme". *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7/13 (2019), 171-189. ORCID ID 0000-0003-4422-9010.
- Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekeriyâ et-Teymî. *et-Tesârif: Tefsîru'l-Kur'an mimmâ iştebehet es-mâuhû ve tesarrafet meânihî*. thk. Hind Şelebî. Ürdün: Müessesetu'l-Beyti'l-Melikiye li'l-Fikri'l-İslâmî, 2008.
- Yiğit, İsmail. *Emeviler*. İstanbul: İSAM, 2004.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuh*. thk. Abdu'l-Celîl Abduh Şelebî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1976.
- Zeyd b. Alî Zeynîlâbidîn b. el-Hüseyin b. Alî b. Ebî Tâlib el-Alevî el-Hâşimî el-Kureşî. *Tefsîru ğarîbi'l-Ķur'ân*. thk. Muhammed Cevad el-Hüseyinî el-Celâlî. Beyrut: Dâru'l-Va'yi'l-İslâmî, b.y.
- Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb. *el-Megâzi'n-nebeviyye*, thk. Süheyl Zekkâr. Şam: Dâru'l-Fikr, 1980.